

MYKOLAS HOMOLICKIS APIE ŠV. KRYŽIAUS ALTORIŲ SENOJOJE VILNIAUS KATEDROJE

BIRUTĖ RŪTA VITKAUSKIENĖ

*Skiriu profesorės, habilituotos daktarės
Marijos Kałamajskos-Saeed, kuriai
už daug ką esu skolinga, atminimui.*

Neseniai aptarėme gydytojo ir istoriko Mykolo Homolickio rankraščio *Fragment z historyi kościoła Katedralnego (Vilniaus katedros istorijos fragmentas)*, skirto Vilniaus katedrai, dingimo aplinkybes ir jo dalį, kurioje autorius pristatė originalius šaltinius, susijusius su didžiojo kunigaikščio Vytauto kapaviete¹. Taigi baigdamas pasakojimą apie Vytauto kapą bei altorių ir, beveik susigraudinęs, pastebėdamas, kad šių dienų žmogui rasti Vytauto kaulus ne taip svarbu, tesiilsi jie ramybėje katedros rytinės sienos mūruose giliai paslėpti, Homolickis iš karto ėmėsi kito, ne mažiau svarbaus Šv. Kryžiaus altoriaus Vilniaus katedroje istorijos. Šis jo tekstas parašytas 20-tyje to paties rankraščio lapų². Autorius pažymėjo, kad papildys savo paties jau skelbtus straipsnius apie šį altorių: pirmą, atsiradusį kaip didesnio tyrimo apie Vilniaus katedrą ir jos karališkąją koplyčią priedas (Nota C)³, ir antrą, kai prie šios temos jis buvo grįžęs, tęsdamas patabas apie Vilniaus katedros istoriją⁴. Tyrimo eigoje jis aptiko naujų įdomių faktų iš Vilniaus vyskupijos

¹ Birutė Rūta Vitkauskienė, „Mykolas Homolickis apie Vytauto kapą, antkapį ir altorių senojoje Vilniaus katedroje“, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2022, t. 45, p. 165–183.

² Biblioteka Jagiellońska, Kraków, rps 4497/IV, t. 17, l. 45–64.

³ Michał Homolicki, „Katedra Wileńska (odnowa kaplicy Św. Kazimierza, z historycznemi o dawnym jej stanie wiadomościami)“, in: *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe. Poczet nowy drugi*, Wilno, 1840, t. 13, p. 110–123: „Nota (C). Wiadomość o ołtarzu ś. Krzyża, albo świętych dziesięciu tysięcy rycerzy, w dawnym kościele katedralnym wileńskim“.

⁴ Michał Homolicki, „Katedra Wileńska (Artykułów historycznych do opisanja kaplicy świętego Kazimierza ciąg dalszy)“, in: *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe. Poczet nowy drugi*, Wilno, 1840, t. 14, p. 77–81: „W nocie (C), O ołtarzu Ś. Krzyża w pośród kościoła (2)“.

katedros kapitulos istorijos. Kadangi Homolickio išspausdintais tyrimais buvo ne kartą remiamasi⁵, svarbu paskelbti jo tekstuose įsivėlusius klaidų atitaisymus.

Homolickis buvo susidaręs didelio darbo apie svarbiausius katedros altorius planą, kuriame du skyriai turėjo būti skirti Šv. Kryžiaus altoriui:

VI. Ustęp. Ołtarz Św. Krzyża albo Dziesięciu Tysięcy Rycerzy Męczenników (Rycerzy) w pośród kościoła, wzskrzeszony przez Waleryana biskupa, i kaznodzieja katedralny biskupi [Ekskursas. Šv. Kryžiaus arba Dešimties tūkstančių riterių kankinių (Riterių) altorius katedros viduryje, atnaujintas vyskupo Valejono Protasevičiaus, ir katedros vyskupo pamokslininkas].

VIII. Ołtarz Witoldowski był tylko jeden i pierwiastkowe jedna była altarya. Przyczyna zmieszania go z ołtarzem Św. Krzyża pośród kościoła. Kaznodzieja kapitulny [Vienintelis Vytauto altorius, nes iš pradžių tik viena buvo altarija. Jo ir Šv. Kryžiaus altoriaus katedros viduryje supainiojimo priežastis. Kapitulos pamokslininkai].

Tačiau, rašydamas tekstą, jis sujungė šias dvi numatytas dalis – VI ir VIII – į vieną, skirtą Šv. Kryžiaus altoriui katedros viduryje ir karališkojo bei vyskupo pamokslininkų problemai.

Tekstas parašytas chaotiškai, su daugeliu pasikartojimų, nukrypimų, prierašais puslapio paraštėse (mėgo rašyti palikdamas beveik pusę puslapio vertikaliai pastaboms ir prierašams). Tai juodraštis, originalus, pirminis tyrimo tekstas, kurio autorius jau nebespėjo sutvarkyti. Vis dėlto įdomu sekti jo mintis, atrasti naujus faktus, reikšmingai papildančius iki šiol žinomas istorijas, bei sugretinti juos su dabartinėmis žiniomis. Šiame straipsnyje bus stengiamasi kuo tiksliau perteikti Homolickio tyrimą.

Mykolas Homolickis (Michał Homolicki, 1791-11-22 – 1861-01-21) – gydytojas, medicinos profesorius, Vilniaus archeologijos komisijos ir Medicinos draugijos narys, laikytas vienu didžiausių Vilniaus istorikų eruditų, bet tik XXI a. susilaukė pelnyto dėmesio⁶. Jis buvo aktyvus istorinio leidinio *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe* bendradarbis, jo puslapiuose spausdi-

⁵ Galima būtų išvardyti daugelį istorikų – pradedant Adomu Honorijumi Kirkoru, beje, pasisavinusiu Homolickio rankraštį *Fragmenta Witoldowskie* (apie tai žr. Birutė Rūta Vitkauskienė, *op. cit.*), baigiant šių dienų tyrinėtojais; daug nuorodų į Homolickio publikacijas pateikė Napoleonas Kitkauskas, *Vilniaus pilys: Statyba ir architektūra*, Vilnius: Mokslas, 1989, *passim*; Napalys Kitkauskas, *Vilniaus arkikatedros požemiai*, Vilnius: Kultūra, 1994.

⁶ Apie jo darbus plačiau žr. Rūta Janonienė, „Mykolo Homolickio indėlis į Lietuvos meno istoriją“, in: *Meno istorija ir kritika*, Kaunas, 2011, t. 7: *Menotyros ištakos Lietuvoje*, p. 55–62.

nęs Vilniaus miesto, Katedros ir Šv. Kazimiero koplyčios šaltinių tyrimus⁷. Homolickis kibiai, analitiškai perteikė surastą informaciją, kritiškai žvelgė į kapitulos archyve (kurį daugiausia tyrinėjo) išlikusius privilegijų tekstus. Dar viena jo retai tyrinėtojų tarpe pasitaikanti savybė – tai kritinis žvilgsnis į savo paties publikacijas ir, nesiteisinant kokiomis nors aplinkybėmis, atviras noras savo klaidas ištaisyti. Taip nuosekliai skverbtiis ieškant tiesos Vilniaus katedros kapitulos dokumentų painingoje, kaip tai darydavęs Homolickis, mažai kas sugebėjo. Kapitulos šaltiniai atskleidė jam netvarką, kildavusią šios bažnytinės organizacijos užkulisiuose.

Siekdamas pristatyti Šv. Kryžiaus altoriaus išskirtinumą Homolickis stengėsi pateikti kuo daugiau konteksto, visas detales ir aplinkybes, vis pateikdamas į netikslumų kapitulos dokumentuose pinkles. Pateikdamas konkrečius faktus, jis nurodė kapitulos posėdžių datas ir rankraštinį protokolą (dar vadinamų Kapitulos aktais) datas ir puslapius⁸, rėmėsi Šv. Kryžiaus altoriui išduotomis privilegijomis⁹, kanauninko ir dekaną Mikalojaus Decijaus (Mikołaj Decjusz) 1598 m. vizitacijos protokolu¹⁰, 1743 ir 1828 m. vizitacijomis¹¹. Autorius panaudojo kunigo, visuomenės veikėjo Pranciškaus Ksavero Mykolo Bohušo (Franciszek Ksawery Michał Bohusz, 1746–1820) išrašus iš 1501–1783 m. Vilniaus kapitulos aktų knygu¹², istoriko

⁷ Plačiau apie Homolickio publikacijas žr. Virgilijus Pugačiauskas, „Lietuvos istorija „Wizerunki i Roztrzāsania Naukowe“ (1834–1843)“, in: *Lietuvos istorijos metraštis. 2001/2*, Vilnius, 2002, p. 229–234.

⁸ Vilniaus katedros kapitulos posėdžių protokolų knygos saugomos Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – *LMAVB RS*), Vilniaus kapitulos archyve f. 43. Nežinome, ar Homolickis galėjo skaityti kanauninko Mamerto Herberto XIX a. viduryje padarytus kapitulos protokolų nuorašus ir vertimus, mus pasiekusius taip pat rankraščiuose (šiuo metu trijuose archyvuose – Čartoriškių bibliotekos Rankraščių skyriuje Krokuvoje, Vloclaveko dieceziniame archyve ir *LMAVB RS*, f. 9, b. 162, 165/166).

⁹ Homolickis pateikė tokią nuorodą: „Zbiór przywilejów kapitulnych, księga pergaminowa“, greičiausiai pasinaudojęs privilegijų nuorašų knyga; žinome, kad kapitulos archyve buvo išlikę altoriaus privilegijų originalai, dabar – *LMAVB RS*, f. 6, b. 214, 215, 216, 217; plačiau žr. Rimantas Jasas, *Pergamentų katalogas*, Vilnius: LTSR MA Centrinė biblioteka, 1980, p. 223–225.

¹⁰ Žinomi du Mikalojaus Decijaus 1598 m. vizitacijos protokolai: Lietuvos valstybės istorijos archyve (toliau – *LVIA*), f. 1135, ap. 4, b. 471 ir Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – *VUB RS*), f. 4, b. 35808 (A–2472).

¹¹ 1743 m. generalinė vizitacija (*VUB RS*, f. 1, b. F217), 1828 m. Vilniaus katedros vizitacijos aktas (*VUB RS*, f. 57, b. B 53–1).

¹² Homolickis greičiausiai naudojosi rankraščiu *Wypisy z akt kapituły wileńskieij. Sumaryusz kanonika Ksawerego Bohusza (1501–1783)*, dabar saugomu *LMAVB RS*, f. 43, b. 280.

pijoro Motiejaus Dogelio (Maciej Dogiel) iš Lietuvos Metrikos surinktus dokumentus, deja, nenurodydamas leidinio tomo¹³.

Straipsnyje tiriamas Homolickio tekstas nesunkiai skaidosi į dvi temas: pirmoji skirta Šv. Kryžiaus altoriaus istorijai, antroji – dviejų pamokslininkų – karališkojo ir vyskupiškojo, artimai susijusių su Šv. Kryžiaus altoriumi – veiklai Vilniaus katedroje. Abu šie dėmenys ir vėl jį nuvedė prie Vytauto kapo bei altoriaus (arba altarijos) katedroje problemos.

Šv. Kryžiaus altoriaus vieta ir liturginė simbolika. Prieš pradėdant Homolickio tyrimo atpasakojimą, verta išsiaiškinti, kuo bažnyčių viduryje statomi Šv. Kryžiaus altoriai buvo ypatingi. Kaip teigiama istoriografijoje, didelio kryžiaus įrengimas bažnyčios pagrindinės navos viduryje išpopuliarėjo sekant benediktiniškąją tradiciją¹⁴. Jau VI a. benediktinų šventyklose buvo statomi monumentalūs kryžiai, siekiant priminti, kad Jėzaus nukryžiuavimo vietoje – Golgotos kalne – IV a. pradžioje buvo atrastos šv. Kryžiaus liekanos, tapusios išskirtinėmis kančios ir atpirkimo relikvijomis. Plečiantis šv. Kryžiaus relikvijų kultui¹⁵ ir Golgotos kaip pasaulio centro, visko pradžios ir pabaigos sampratai, kryžiui, pastatytam bažnyčios viduryje, atiteko vis didesnis vaidmuo liturgijoje, ypač Didžiosios savaitės metu. Tokios praktikos atsirado ne tik vienuolynų bažnyčiose, bet ir katedrose, kuriose rytinė navos dalis – choras – būdavo atskiriama pertvara (lektoriumu)¹⁶. Palaipsniui, relikvijų kultui stiprėjant, prie monumentalaus kryžiaus priešais lektoriumą imta statyti altorius – *altare sanctae crucis*, kuriuose galėjo būti tikinčiųjų pagerbimui iškeliami relikvijoriai. Šv. Kryžiaus altoriai kartu su aukštai iškeltu didžiuliu kryžiumi – Viešpaties ir dangiško-

Publikuotas XIX a. pabaigoje; žr. *Summaryjny wypis protokolów aktów kapituły katedralnej Wileńskiej od r. 1501 do r. 1783 Października 22, przez I. W. Xawierego Bohusza, Prałata Kantora Katedry Wileńskiej uczyniony*, in: *Описание рукописного отделения Виленской публичной библиотеки*, Вильна, 1895, t. I.

¹³ *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magnus Ducatus Lithuaniae* [...], t. 1, Vilnae, 1758; t. 5, 1759; t. 4, 1764.

¹⁴ Janusz Maciej Nowiński, „Ara Crucis – Krucyfiks i ołtarz św. Krzyża we wnętrzu średniowiecznych świątyń“, in: *Seminare*, Warszawa, 2019, Nr. 2, p. 157–173.

¹⁵ Apie šv. Kryžiaus gerbimą ankstyvaisiais krikščionybės amžiais žr. Kinga Szczepkowska-Naliwajek, *Relikwiarze średniowiecznej Europy od IV do początku XVI wieku: Geneza, treść, styl i techniki wykonania*, Warszawa: Fundacja ATK, 1996, p. 19–20, 29 ir passim.

¹⁶ Antai XII a. viduryje Šv. Kryžiaus Romoje bazilikos triumfo arkoje buvo įmūrytos šv. Kryžiaus relikvijos, prieš tai aptaisytos alavu; žr. Kinga Szczepkowska-Naliwajek, *op. cit.*, p. 47.

sios amžinybės ženklu – faktiškai buvo tapę liturgijos pasauliečiams centru. Prie jų vykdavusios šv. Mišios mirusiesiems atminti, valdančiųjų asmenų jungtvių ir vainikavimo ceremonijos¹⁷. Šiems altoriams buvo dovanojami brangiausi šv. Kryžiaus (neretai itin vertingi, brangakmeniais nusagstyti, šv. Kryžiaus triumfą kriščioniškame pasaulyje atspindintys *crux gemmata*¹⁸) ir kankinių relikvijoriai. Palaidojimo vietos prie šių centrinių altorių buvo laikomos garbingiausiomis¹⁹.

Šis trumpas ekskursas į Viduramžių bažnyčių vidaus įrangą aptariančią istoriografiją mums padės geriau suprasti, kodėl Homolickis tiek daug dėmesio skyrė Šv. Kryžiaus altoriaus Vilniaus katedroje istorijai ir kaip narpliojo šio altoriaus sąsajas su didžiojo kunigaikščio Vytauto funduota altarija²⁰.

Kaip minėta, Homolickis du kartus publikavo savo surinktus faktus apie Šv. Kryžiaus altorių Vilniaus katedroje (žr. išn. 3 ir 4), ir abu kartus pabrėžė, kad tai buvo greičiausiai dar didžiojo kunigaikščio Vytauto įsteigtas altorius. Tačiau jau tuomet Homolickis pastebėjo, kad neturi jokių XV a. šaltinių apie Šv. Kryžiaus altorių, išskyrus tai, kad jis vėlesniuose aktuose buvo vadinamas Vytautiniu. Kaip tik šią savo klaidą ar neapsižiūrėjimą jis stengėsi ištaisyti rankraštyje *Fragment z historyi kościoła Katedralnego*, vėl grįždamas prie Šv. Kryžiaus altoriaus istorijos.

Šv. Kryžiaus altoriaus Vilniaus katedroje įrengimas ir aprūpinimas. Su Šv. Kryžiaus altoriumi susijusių faktų yra daug, dauguma Homolickiui buvo žinomi. Rankraštyje *Fragment z historyi kościoła Katedralnego* jis neišdėstė nuoseklios įvykių chronologijos, todėl dabar tai padarysime:

- 1) pasak Homolickio, pirmą kartą altorius paminėtas 1501 m. gegužės 13 d. popiežiaus Aleksandro VI privilegijoje, suteikiančioje vienerių metų atlydus Didįjį penktadienį aplankiusiems šį altorių²¹. Homolickis tvirtino, kad buvo matęs šio rašto (*Breve*) originalą, tiesa, smarkiai

¹⁷ Janusz Maciej Nowiński, *op. cit.*, p. 166–169.

¹⁸ Kinga Szczepkowska-Naliwajek, *op. cit.*, p. 113.

¹⁹ Janusz Maciej Nowiński, *Ars Cisterciensis: Kościół cysterski w średniowieczu – wyposażenie i wystrój*, Warszawa: New Media Concept, 2016, p. 259.

²⁰ Skaitytojų patogumui primename, kad altarija (lot. *altare*) vadinamas altorius, kuriam specialiu užrašymu palikta duotis, arba pastovios pajamos, arba beneficija (dažniausiai – žemės valda), susaistyta su tam tikrais sielovadiniais įpareigojimais (pavyzdžiui, šv. Mišių laikymas už fundatorių ar giminę). Sąvokos „altorius“ ir „altarija“ dažnai vartojamos pramaišiu.

²¹ Michał Homolicki, „Wiadomość o ołtarzu ś. Krzyża [...]“, p. 111.

apgadintą²². Būta dar vieno, daug ankstesnio dokumento, kurio Homolickis nepaminėjo, – tai 1427 m. gegužės 13 d. išduota popiežiaus Martyno V privilegija, suteikianti vienerių metų atlydus Didįjį Penktadienį aplankiusiems Šv. Kryžiaus altorių, prie jo pasimeldusiems ir sudėjusiems auką to altoriaus išlaikymui Vilniaus katedroje²³. Galimai Homolickis suklydo, ir pirmuoju mums žinomą Šv. Kryžiaus altoriaus paminėjimu reikia laikyti 1427 metus;

2) 1501 m. rugsėjo 11 d. Šv. Tėvas per didžiojo kunigaikščio Aleksandro sekretorių kanauninką ir prepozitą Erazmą Cioleką (Erazm Ciołek) Vilniaus, Medininkų ir Lucko vyskupams perdavė relikvijų rinkinį²⁴. Bulėje nurodoma, kad aplankiusiems altorių su šiomis relikvijomis, atgailaujantiems ir išpažįstantiems savo nuodėmes suteikiama dešimt metų ir tiek pat kvadragenų atlydų. Tarp kitų sąrašė paminėtos šv. Kryžiaus ir Dešimties tūkstančių kankinių relikvijos (*reliquiis Decem Millium Martirum*). Minėtame straipsnyje Homolickis pateikė visą relikvijų sąrašą teigdamas, kad relikvijos turėjo būti sudėtos Šv. Kryžiaus altoriuje taip, kaip nuo ankstyvųjų Viduramžių buvo įprasta relikvijų altoriuose, t. y. specialioje skrynelėje ant mensos arba po ja, nes altorius turėjo imituoti

²² Tokio dokumento originalo nemini vėlesni katedros istorikai (Janas Kurczewskis), neištrauktas toks laiškas į kunigo Jano Fijałeko ir Władysława Semkowicziaus sudarytą katedros archyvo dokumentų rinktinę *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, t. 1, zes. 2 (1468–1501), Kraków: Komisja Historyczna Polskiej Akademii Umiejętności, 1939, nėra jo nei Rimanto Jaso sudarytame *Pergamentų kataloge*, nei *Acta capituli ecclesiae cathedralis Vilnensis saec. XVI–XVIII*, t. 1: 1502–1533 = *Vilniaus katedros bažnyčios kapitulos posėdžių protokolai*, t. 1: 1502–1533, (toliau – *Acta capituli*), parengė Darius Antanavičius, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2018.

²³ Žr. *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, t. 1, zes. 1 (1387–1468), wydali Ks. Jan Fijałek, Władysław Semkowicz, Kraków: Komisja Historyczna Polskiej Akademii Umiejętności, 1932, Nr. 96, p. 123–124 (rinktinės sudarytojai pastebėjo, kad Romoje Vatikano archyve šio dokumento jiems nepavyko rasti); Rimantas Jاسas, *Pergamentų katalogas*, Nr. 33, p. 29. Sprendžiant iš dokumento aprašo, jame buvo įrašyta data „1500“, su tokia data jis buvo įregistruotas 1830 m. sudarytame popiežiškųjų dokumentų kataloge. Jاسas kapitulos archyve aptiko du identiškus tokio paties turinio pergamentus – *LMAVB RS*, f. 1, b. 16; f. 6, b. 13. Jis taip pat nurodė, kad rašto variantas buvo publikuotas; žr. *Собрание древних грамот и актов городов: Вильны, Ковна, Трок, православных монастырей, церквей и по разным предметам*, ч. I, Вильно: типография А. Марциновского, 1843, Nr. 5, p. 6.

²⁴ Ši popiežiaus Aleksandro VI bulė buvo perrašyta į kapitulos aktų knygą *Acta venerabilis capituli vilnensis*, t. 1, l. 12v, dok. Nr. XIII: *Copia Bulle Reliquiarum*, žr. *Acta capituli*, p. 6. Visas jos tekstas yra *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, t. 1, zes. 3 (1501–1507, užupefn. 1394–1500), wydali Ks. Jan Fijałek, Władysław Semkowicz, Kraków: Komisja Historyczna Polskiej Akademii Umiejętności, 1948, Nr. 505, p. 614–615.

kankinio kapą (lot. *martyrium*)²⁵. Iš tiesų šioje Vilniaus katedros altoriaus privilegijoje jis pavadintas Šv. Kankinių altoriumi su grotomis – *altare sanctorum Martirum cancellatum*, o dovanojamos relikvijos, kaip nurodoma, turinčios būti sudėtos ant altoriaus su grotomis, priešais Šventųjų kapą (*in altari cacellato ante sepulcrum Sanctorum*)²⁶. Būtina pabrėžti, kad šiame tekste Homolickis Dešimties tūkstančių kankinių altoriaus atskiru nelaikė. Jis manė, kad kapitulos aktuose šis altorius būdavo vadinamas arba Šv. Kryžiaus, arba Dešimties tūkstančių kankinių altoriumi, įrengtu katedros viduryje ir aptvertu metaline tvorele (*Altare Sanctae Crucis, seu Decem Millium Martyrum, in medio Ecclesiae Cathedralis in cratta ferrea situm, seu altare cancellatum medium*)²⁷. Dėka suteiktų privilegijų, Šv. Kryžiaus altorius pasidarė labai reikšmingas, jo išskirtinumą didino specialiai nustatyta relikvijorių išeksponavimo tvarka²⁸, apeigų išskilmingumas; 3) 1530 m. liepos 2 d. kilęs gaisras sunaikino gotikinę katedrą. Gaisre žuvo senasis Šv. Mykolo arkangelo altorius, prie kurio paskutinio poilsio vietą buvo pasirinkęs didysis kunigaikštis Vytautas. Neabejotina, kad buvo sunaikinta visa katedros vidaus įranga, nes atstatymo darbai užtruko beveik tris dešimtmečius, o šventovė buvo atstatoma kitokia – didesnė. Sprendžiant iš 1534 m. liepos 22 d. su Bartholomeo da Gianotti sudarytos sutarties teksto, teko demontuoti griūvančias mūrines pastato sienas, nes architektas nesiėmė jų restauruoti²⁹. 1538 m. gegužės 12 d. vyskupas

²⁵ Relikvijų išstatymo altoriuose praktikas Vakarų Europoje žr. Kinga Szczepkowska-Naliwajek, *op. cit.*, p. 45–53.

²⁶ *Acta capituli*, [1503], p. 7.

²⁷ Vis dėlto ne visiškai galima sutikti su šia Homolickio nuomone. Antai 1522 m. liepos 18 d. posėdyje paminimas „Naujai pastatytas Šv. Dešimties tūkstančių kankinių altorius, katedros viduryje, už geležinių vartų“, kurio pajamas kapitula paskyrė kunigui notarui Vaitiekui Saliamonui; žr. *Kościół zamkowy czyli Katedra Wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, opracował ks. Jan Kurczewski, t. 3: *Streszczenie aktów kapituły wileńskiej*, Wilno: druk Józefa Zawadzkiego, 1916, p. 11. Tačiau žinant kapitulos aktuose dažnai pasitaikančias altorių titulatūros klaidas arba sukeitimus, tenka pripažinti, kad kol kas Šv. Kryžiaus ir Dešimties tūkstančių kankinių titulų sutapatinimo klausimas lieka atviras.

²⁸ 1503 m. gegužės 30 d. kapitula paskelbė iš Romos gautų relikvijų išstatymo tvarką Šv. Kankinių altorijuje; žr. *Acta capituli*, p. 7–8.

²⁹ Jan Kurczewski, *Kościół zamkowy*, t. 2: *Źródła historyczne*, Wilno: druk Józefa Zawadzkiego, 1910, p. 107–109. Sutartyje pasakyta: „Si tamen muri antiqui quoquo ruent, non tenebitur ad aliquam refectionem; obligavit autem se construere dictam ecclesiam cathedralem vilnensem usque ad finem in quinquentio; inchoando anno Dni 1536, a Pascha resurrectionis Domini, dummodo materia cuiuscunque sortis non desit ei“ („Tačiau jeigu

Povilas Alšėniškis kreipėsi į vyskupijos dvasininkiją prašydamas rinkti lėšas iš dvasininkų beneficijų katedros atstatymui³⁰. Kaip žinia, Gianotti 1541 m. mirė. Darbus toliau tęsė jo dalininkas skulptorius ir architektas Giovanni Cini. 1545–1546 m. jis gavo užmokestį už katedros skliautų sumūrijimą ir kitus darbus³¹. 1553 m. vasario mėnesį Vilniuje Cini įsipareigojo pastatyti altorių, tiesa, nenurodyta kur; tai galėjo būti projektuojamas altorius naujai statomoje Šv. Barboros bažnyčioje Žemutinėje pilyje (mažai tikėtina, nes tik po 1551 m. ši bažnyčia pradėta projektuoti), bet tikresnė prielaida, kad Cini apsiėmė pastatyti altorių atstatytoje katedroje³². Tačiau nežinome, apie kokį konkrečiai altorių čia kalbama; 4) 1559 m. balandžio 5 d. vyskupas Valerijonas Protasevičius atkūrė Šv. Kryžiaus altorių katedros viduryje, atnaujino altariją, aprūpindamas ją pajamomis iš žemės valdų Borodičiuose (vietovė tarp Kobryno ir Bezdzežo, Trakų vaivadija (nuo 1566 m. – Brastos vaivadija) su kaimais *Neffedowiczy, Thorokanye, Czernyeyowiczy, Simonowiczy, Broszewiczy, Lithowskoye*³³. Gegužės 11 d. kapitula išdavė pasižadėjinimą vykdyti sąlygas, kuriomis vyskupas Protasevičius įsteigė Šv. Kryžiaus altariją ir perdavė jos pajamas³⁴. Šis Šv. Kryžiaus altoriaus katedros viduryje atkūrimo faktas leistų manyti, kad ilgą laiką jo iš viso nebuvo.

Šv. Kryžiaus altoriaus aprūpinimas liturginiais indais ir paramentais.

1564 m. Protasevičius perdavė Šv. Kryžiaus altoriaus zakristijai išpūdingą kolekciją liturginių indų, drabužių, knygų (80 vienetų) ir kitokių vertingų meniškų daiktų³⁵. Inventoriuje buvo surašyti 6 prabangūs arnotai, 5 kapos,

senieji mūrai sugriūtų, jis [Gianotti] neprivalo imtis jokių restauracijų. O minėtą Vilniaus katedrą jis įsipareigojo per penkerius metus pastatyti iki galo. Pradedant 1536 m. Velykomis, su sąlyga, kad jam netrūks bet kokios medžiagos“.

³⁰ Jan Kurzczewski, *Kościół zamkowy*, t. 3, p. 36; *Wypisy z akt kapituły wileńskiej. Sumaryusz kanonika Ksawerego Bohusza (1501–1783)*, in: *LMAVB RS*, f. 43, b. 280, l. 1v.

³¹ Helena Kozakiewiczowa, „Spółka architektoniczno-rzeźbiarska Bernardina de Gianotis i Jana Cini“, in: *Biuletyn Historii Sztuki*, Warszawa, 1959, Nr. 2, p. 162.

³² „Giovanni Cini“ (aut. Birutė Rūta Vitkauskienė), in: *Vilniaus Žemutinės pilies prozopografinis žodynas*, sudarė Aivas Ragauskas, Raimonda Ragauskienė, Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2012, [atiduota spaudai].

³³ Rimantas Jasas, *Pergamentų katalogas*, p. 223–224, Nr. 563–565.

³⁴ *Ibid.*, p. 224–225, Nr. 566.

³⁵ Išliko Protasevičiaus dovanotų daiktų inventoriaus originalas su jo herbu „Altare S. Crucis in Ecclesia Cathedralis Vilnen[sis] in medio Templi situm foundationis et erectionis R[everendissimi] Mi in Christo P[atris] D. D[omini] Valeriani dei Gratia E[piscope] Vilnen[si]“, *VUB RS*, f. 4, b. 338, l. 1–11.

8 palės, 3 altoriaus užtiesalai, 3 manipuliai, 7 antepedijai, vyskupo Petro Tomickio (Piotr Tomicki) herbais papuoštas Krokuvoje spausdintas mišiolas, 2 belgiški žalsvo kolorito gobelenai, kuriais turėjo būti užtiesti prie Šv. Kryžiaus altoriaus stovėję suolai, ir smulkesni reikmenys. Bet ypač vertingas buvo sidabro dirbinių rinkinys, kurį sudarė 2 kielikai, vienas papuoštas turkiais, kitas – su vyskupo Protasevičiaus herbais, ampulės, komuninė taurė, 2 didelės žvakidės, auksu aptaisytas, perlais ir brangakmeniais papuoštas krikščioniškas pacifikalas. Sąrašas buvo papildytas 1578–1579 m., tarp kitų daiktų naujai buvo įrašytas ant pergamento rašytas mišiolas, iliustruotas auksu ir kitokiomis spalvomis tapytomis miniatiūromis, įrištas juodu aksomu su sidabro apkaustais. Kai kuriuos iš dovanotų daiktų pavyko atsekti vēlesniame, 1598 m. sudarytame katedros zakristijos inventoriuje³⁶. Nieko mums nebeliko iš šio didžiulio katedrai dovanoto turto, išskyrus senovinę pusantro metro ilgio kantoriaus lazda (žr. išn. 52).

Inventorių, papuoštą meniškais bordiūrais, su vyskupo herbu ir jam skirta epigrama neatsitiktinai užbaigia eilutės iš Šventojo Rašto paskutinės išminties knygos – Siracido (arba Eklesinės) knygos (*Ecclesiasticus Liber*) 50 eilėraščio:

- 6 Quasi stella matutina in medio nebulae,
et quasi luna plena, in diebus suis lucet:
7 et quasi sol refulgens,
sic ille effulsit in templo Dei –
- 6 Kaip aušros žvaigždė tarp debesų,
kaip šviečia savo pilnatis
7 Ir kaip žiba saulė,
taip jis spindėjo Dievo šventovėje.³⁷

Visas 50 eilėraščių pasakoja apie vyriausiąjį kunigą Simoną ir jo darbus šventovės labui: kaip ją stiprino, puošė, aukojo prie altoriaus, tikėjo „išminties ir drausmės mokslu“. Šios mintys artimos vyskupo Protasevičiaus

³⁶ Birutė Rūta Vitkauskienė, „Inwentarz katedry wileńskiej z roku 1598“, in: *Skarbiec Katedry Wileńskiej*, pod redakcją Anna Saratowicz-Dudyńska, Dariusz Nowacki, Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie, 2008, p. 75 ir passim. Gražina Martinaitienė buvo neteisi rašydama: „Maža nauda tekstilės tyrinėtoji iš 1564 m. sudaryto Šv. Kryžiaus altoriaus registro“ (žr. Gražina Marija Martinaitienė, „Vilniaus arkikatedros tekstilė XVI a. inventoriuose“, in: *Menotyra*, Vilnius, 2004, t. 36, Nr. 3, p. 10), nes dalis Protasevičiaus užrašytų daiktų sutinkami vēlesniuose sąrašuose ir padeda susidaryti vaizdą apie katedros turtus.

³⁷ *Šventasis Raštas. Senasis Testamentas*, t. 2, iš lotynų kalbos vertė Juozapas Jonas Skvi-recas, (ser. *Pasaulinės literatūros biblioteka*), Vilnius: Vaga, 1991, p. 744.

darbams, rūpinimusi Šv. Kryžiaus altoriumi, vyskupo bažnytinėje veikloje iškilusiems sunkumams, apie kuriuos savo tekste daug rašė Homolickis.

1579 m. kovo 26 d. vyskupas Protasevičius surašė testamentą, kurio originalas išliko³⁸. Vyskupas šiame dokumente keletą kartų paminėjo 1564 m. inventorių. Testamente yra inventoriaus turinį ir Šv. Kryžiaus altoriaus istoriją papildančių faktų.

Testamentą išnagrinęjęs istorikas Darius Antanavičius 1564 m. Šv. Kryžiaus altoriaus inventoriaus nežinojo³⁹. Svarbūs nagrinėjamai temai testamente paminėti faktai yra šie:

- a) vyskupas prašė palaidoti jį priešais Šv. Kryžiaus altorių specialiai įrengtoje kapavietėje. Šis jo noras buvo įvykdytas, apie tai liudija vėlesni šaltiniai. Prie Šv. Kryžiaus altoriaus buvo pastatytas vyskupo Protasevičiaus marmurinis antkapis. Kunigas Simonas Starovolskis (Szymon Starowolski) perrašė Protasevičiaus antkapio inskripciją (kurioje yra svarbi konstatacija *Altare hoc S. Crucis et concionatoris reditus erexit* („Šį Šv. Kryžiaus ir **pamokslininko sugrįžimo** altorių pastatė“)⁴⁰, o jėzuitas Stanislovas Rostovskis (Stanisław Rostowski) savo knygoje paminėjo marmuriniame antkapyje buvusį vyskupo atvaizdą (*ubi vitae quoque suae elogium inciso in marmore, subter suum simulacrum marmoreum legitur*)⁴¹;
- b) testatorius paminėjo svarbų faktą, kad Šv. Kryžiaus altorius turėjo atskirą zakristiją (įdomu, kur ji buvo?), kuri esą yra viskuo aprūpinta, o vyskupo užrašytų brangenybių (minimų 1564 m. inventoriuje) nevalia niekur perkelti;
- c) testamente pabrėžiama, kad knygos dovanojamos vyskupo pamokslininko reikmėms, paminimas Šv. Kryžiaus altoriui dovanotas rankraš-

³⁸ Krokuva, Čartoriskų bibliotekos Rankraščių skyrius, 307 tomas, I. 319–342.

³⁹ Darius Antanavičius, „Vilniaus vyskupo Valerijono Protasevičiaus 1579 m. kovo 26 d. testamentas“, in: *Lietuvos istorijos metraštis. 2005/1*, Vilnius, 2006, p. 115–144. Straipsnyje pateikiamas visas testamento tekstas originalo kalba (lotynų) ir platus komentaras.

⁴⁰ *Monumenta Sarmatarum Beatae Aeternitati Adscriptorum. Simone Starovolscio Primicerio Tarnouiensi Collectore*, Cracoviae: In Officina Vidua et Haeredum Francisci Caesarii [...], M. DC. L. V. (1655), p. 216. Įrašė kalbama apie vyskupo kovą su Katalikų Bažnyčia griuvėsiais pavertusiu „erezijos maru“, Šv. Kryžiaus altoriaus, Valerijono bendrabučio ir kitas fundacijas.

⁴¹ *Lithvanicarum Societatis Jesu Historiarum Provincialium, pars primum Auctore Stanislao Rostowski SJ*, Vilnae: Typis S.R.M. et Reipublicae Academicis Societatis Iesu, MDCCLXIX (1768), p. 63. Antkapio nuolaužos (viena iš jų su Protasevičiaus herbu) buvo rastos katedros remontų metu prieš Antrąjį pasaulinį karą ir 1986 m. Antkapis, kaip ir visa katedros vidaus įranga, žuvo 1655–1661 m. okupavus Vilnių ir maskvėnams vykdant sunkiai įsivaizduojamo masto plėšimus.

tinis pergamentinis miniatiūromis iliustruotas mišiolas, įrištas juodu aksomu su sidabro gumbais, iš kurio vyskupas pats skaitydavo aukodamas Šv. Mišias (mišiolas į inventorių buvo įrašytas 1578–1579 m.). XX a. knygotyrininkai nustatė, kad Protasevičius dovanojo altoriaus zakristijai 84 knygas, tarp kurių išskyrė garsiąją *Legenda aurea*, sąrašė įvardytą kaip *Historia Lombardica*⁴². Senovinį gradualą, kurį vyskupas buvo liepęs restauruoti, 1598 m. tebe naudojo liturgijos metu prie katedros Didžiojo altoriaus.

Prie Šv. Kryžiaus altoriaus stovėjo suolai, kuriems užtiesti vyskupas dovanojo brangius užtiesalus. Kapitula bent kartą per metus turinti tikrinti, ar visi altoriui priklausantys daiktai ir šventųjų relikvijos saugomi tvarkingai. Altoriaus turtą turįs prižiūrėti specialiai paskirtas altarista. Dosniai aprūpintą altorių vyskupas vadino *altare nostrum S. Crucis*.

1610 m. liepos 1 d. mieste kilęs gaisras vėl sunaikino katedrą. Homolickis tikėjo, kad Šv. Kryžiaus altorius neva kažkaip išliko. Tiesa, kapitulos aktai skelbia kitaip: 1616 m. vasario 4 d. kapitula priėmė nutarimą atstatyti Šv. Kryžiaus altorių (tuomet vadinamą Valerijono altoriumi), o po metų – 1617 m. vasario 20 d. – padarytas įrašas, kad tas pats altorius, tik jau pavadintas Dešimties tūkstančių kankinių altoriumi, atnaujintas ir jam priskirtas altarista⁴³. Po gaisro restauruotoje katedroje jis tebebuvo svarbus. 1653 m. maro epidemijos metu vyskupijos administracija leido aukoti šv. Mišias tik prie šio altoriaus⁴⁴. Po karo su Maskva Šv. Kryžiaus altorius katedros viduryje nebebuvo atkurtas.

Katedros pamokslininkai. Homolickis nežinojo 1564 m. inventoriaus, nebuvo matęs ir Protasevičiaus testamento.

⁴² Jokūbo Voraginiečio *Aukso legendą*, taip pat vadinamą Lombardiškąja istorija, Protasevičiaus bibliotekoje identifikavo Levas Vladimirovas, šią kolekciją (pagal Kurniko bibliotekoje saugomą rankraštį) tyrė Arvydas Pacevičius; žr. Ivona Pietrzakiewicz, „Index Librorum, In Bibliotheca Ecclesiae Cathedralis Vilnensis“, z 1598 roku“, in: *Bibliotheca Litwana*, t. 2, sudarytojas Arvydas Pacevičius, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012, p. 279–312.

⁴³ Jan Kurczewski, *Kościół zamkowy*, t. 3, p. 100–101.

⁴⁴ Šią Homolickio mintį galima patikslinti, remiantis prelado Bohušo išrašais: taigi 1652 m. pabaigoje kilus ir greitai besiplečiant maro epidemijai, kapitulos nariams buvo leista palikti miestą. Šv. Kazimiero koplyčia buvo uždaryta, o visi dvasiniai išipareigojimai iš koplyčios buvo perkelti prie Šv. Kryžiaus altoriaus, tačiau giedojimai ir apeigos sutrumpintos, nes katedroje buvo likę tik aštuoni vikarai; žr. *Wypisy z akt kapituly wileńskiey. Sumarjusz kanonika Ksawerego Bohusza (1501–1783)*, in: *LMAVB RS*, f. 43, b. 280, l. 18v–19.

Apžvelgęs faktų chronologiją, jis kėlė klausimą: kodėl Šv. Kryžiaus altorius katedros viduryje buvo vadinamas Vytautiniu, juk Vytauto kapas ir antkapis 1573 m. vyskupo Valerijono Protasevičiaus rūpesčiu buvo perkelti prie Dievo Kūno altoriaus šiaurinės navos rytiniame gale (ten, kur dabar Tommaso Righi sukurta Dievo Meilės skulptūra)? Kartu, rašė jis, kyla klausimas – ar buvo du Vytautiniai altoriai Vilniaus katedroje?⁴⁵

Atsakymo į šiuos klausimus Homolickis ieškojo ilgai. Pirmiausia, jis suabejojo, kad didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio 1499 m. liepos 22 d. Vilniuje pasirašytoje privilegijoje „Vytautinio“ altoriaus prebendariumui Valentinui (Valentinui Kucharskiui (Walenty Kucharski, minimas iki 1517 m.) kalbama apie Šv. Kryžiaus altorių, o kaip tik taip, Homolickio nuomone, vėliau šis raštas buvo interpretuojamas⁴⁶. Jis teigė, kad ši Aleksandro privilegija yra skirta atnaujinti ir padidinti kadaise didžiojo kunigaikščio Vytauto Šv. Mykolo arkangelo altoriui skirtas pajamas. Nes Vytautas įsteigė tik Šv. Mykolo arkangelo altariją, paskyrė pajamas jos altaristai ir liturginiams giedotojams, o Aleksandras jas padidino. Aleksandro Jogailaičio privilegijoje paminima karčiama Bernardinų gatvėje, o juk tokios gatvės Vytauto laikais dar negalėjo būti, bernardinai Vilniuje atsirado viso labo tik 1468 m. Taigi Aleksandras nepakartojo Vytauto privilegijos. Homolickio įžvalgą papildė jam nežinomas, jau mūsų laikais aptiktas šaltinis: 1499 m. po spalio 18 d. (galimai Vytauto mirties dieną spalio 27-ą) iš didžiojo kunigaikščio Aleksandro išdinės buvo skirta 24 kapos lietuviškų grašių įsigyti 24 uolektims (apie 4 m) juodo aksomo Vytauto kapui katedroje⁴⁷. Vytautinis Šv. Mykolo altorius egzistavo katedroje iki 1530 m. gaisro.

⁴⁵ Du Vytauto altorius katedroje minėjo Fijałekas ir Semkowiczius dokumentų rinktinėje *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej* [...], t. 1, zes. 1 (1387–1468), Nr. 111, p. 139; Jan Kurczewski, *Kościół zamkowy*, t. 2, p. 274 ir passim; Adam Honory Kirkor, *Bazylika litewska*, Kraków: druk Wł. L. Anczyca i Spółki, 1886, p. 20; Władysław Zahorski, *Katedra wileńska*, Wilno: Nakład księgarni Józefa Zawadzkiego, 1904, taigi beveik visi svarbiausi lenkų kalba rašę katedros istorijos tyrinėtojai. Ši istoriografija suklaidino Napoleoną Kitkauską; žr. Napalys Kitkauskas, *Vilniaus arkikatedros požemiai*, p. 60–63. Daugelį šių duomenų apibendrino Marekas Janickis; žr. Marek Janicki, „Grób i komemoracja wielkiego księcia Aleksandra Witolda w katedrze wileńskiej w kontekście upamiętnienia Władysława Jagiełły w katedrze krakowskiej propagandy jagiellońskiej XIV–XVI w.“, in: *Przegląd Historyczny*, Warszawa, 2020, t. 111 (4), p. 795, išn. 106.

⁴⁶ Visą dokumento tekstą žr. *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej* [...], t. 1, zes. 2 (1468–1501), Nr. 464, p. 543–545.

⁴⁷ Ši svarbi žinia pirmą kartą paskelbta: Birutė Rūta Vitkauskienė, „Amatininkai, architektai ir dailininkai LDK valdovų dvare“, in: *Lietuvos pilys. 2006*, Vilnius, 2006, t. 2, p. 66, išn. 2. Visa didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio sąskaitų knyga su vertimu pa-

Homolickio tyrimo metodas buvęs toks: Šv. Kryžiaus altoriaus istoriją nušviečia prie jo priskirtų katedros pamokslininkų veikla.

Jo argumentas aiškinant, kodėl Vytautinis altorius katedroje buvo vienas, o ne du, rėmėsi karališkojo ir vyskupiškojo pamokslininkų pareigybių įsteigimo, jų aprūpinimo ir šių pareigybių veikimo istorija. Kodėl karališkasis pamokslininkas imtas vadinti „Vytautiniu“ (*kaznodzieja Witoldowski*), – klausė Homolickis?

Atsakydamas į šį klausimą jis kėlė svarbiausią argumentą, esą didysis kunigaikštis Vytautas nuolatinio pamokslininko katedroje (*concionator ordinarius*) nebuvo įsteigęs, jo laikams tai būtų buvę dar per anksti. Homolickis tvirtino, kad karališkojo pamokslininko pareigybę Vilniaus katedroje įsteigė ne Vytautas, o karalius ir didysis kunigaikštis Žygimantas Augustas, 1558 m. gegužės 17 d. išduodamas leidimą vyskupui Protasevičiui jo neseniai iš pataurininkio Stanislovo Kęsgailos įsigytą Borodičių valsčių užrašyti Vilniaus katedrai pamokslininko išlaikymui⁴⁸. Komentuodamas šį dokumentą Homolickis nurodė, kad jį pasirašydamas Žygimantas Augustas perleido Vytautinio Dievo Kūno altoriaus pajamas kapitulai, įpareigodamas jas skirti karališkajam pamokslininkui, o lygiagrečiai vyskupas Protasevičius skyrė Borodičių pajamas vyskupiškajam pamokslininkui; taip šie du pamokslininkai paeiliui turėjo eiti pareigas katedroje, o 1/3 pajamų turėjo būti skiriama dviejų katedros altorių – Dievo Kūno ir Šv. Kryžiaus papuošimui. Aštuonis namus, priklausiusius Vytauto altarijai⁴⁹, kapitula turėjo suremontuoti ir išlaikyti iš Borodičių pajamų bei įsteigti ir išlaikyti penitenciariaus pareigybę (o su laiku – net du penitenciarijus būtina turėti!). Šią valdovo privilegiją, kuria iš esmės visus rūpesčius valdovo (seniau – Vytauto Didžiojo) ir vyskupo (Valerijono Protasevičiaus) altarijomis ir jų pajamų skirstymu Žygimantas Augustas pavedė kapitulai, 1561 m. vasario 1 d. patvirtino popiežius Pijus IV⁵⁰.

skelbta: *Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504)*, parengė Darius Antanavičius, Rimvydas Petrauskas, Vilnius: Pilių tyrimo centras „Lietuvos pilys“, 2007, p. 46–47 (1499-10-18).

⁴⁸ Homolickis šį dokumentą cituoja remdamasis Motiejaus Dogelio *Codex diplomaticus*, nenurodydamas leidinio tomo; pergamentas saugomas LMAVB RS, f. 6, b. 210; žr. Rimanantas Jasas, *Pergamentų katalogas*, Nr. 558, p. 221.

⁴⁹ Aštuoni Vytauto altarijos namai buvo šie: mūrinukas pilyje, 2 namai Šv. Jono gatvėje, 2 namai Bernardinų gatvėje, 3 namai Skapo gatvėje, iš pastarųjų vienas būdavo skiriamas vyskupiškajam pamokslininkui.

⁵⁰ Homolickis nurodo, kad tokį patvirtinimą aptiko Motiejaus Dogelio *Codex diplomaticus*, ir vėl nenurodydamas leidinio tomo; tokio dokumento nemini Jasas, bet publikuoja

Nors Homolickis tokios minties nekėlė, tačiau akivaizdu, kad pamokslininko pareigybės stiprinimu susirūpinta plečiantis ir stiprėjant reformacijai. Homolickis įrodinėjo, kad vyskupas Protasevičius 1559 m. atnaujindamas ir aprūpindamas Šv. Kryžiaus altorių, įsteigdamas Šv. Kryžiaus altariją įpareigojo kapitulą išlaikyti vyskupiškąjį arba katedros pamokslininką. Atlikęs šiuos potvarkius, Protasevičius 1563 m. vasario 15 d. kreipėsi į kapitulą prašydamas leisti prie atnaujintos Šv. Kryžiaus altarijos katedroje prijungti vyskupo Povilo Alšėniškio 1543 m. įkurtą Šv. Kryžiaus altariją su koplyčia vyskupo sode, prie kurios ir kapelionas nedideliame namelyje gyveno. Kartu su šiuo prašymu Protasevičius informavo kapitulą, kad kriptoje po Šv. Kryžiaus altoriumi katedroje įsakė įrengti sau kapavietę⁵¹.

Homolickis buvo įsitikinęs, kad pamokslininko pareigos buvo labai svarbios. Rankraštyje *Fragment z historyi kościoła Katedralnego* jis toliau seka šių pareigų įsteigimo ir pamokslininkų veiklos peripetijas. Antai jo pasipiktinimą sukėlė faktas, kaip galėjęs tokias pareigas (beje, žinoma, pajamas ir namą) gauti kanauninkas italas Alessandro de Pessentis (1523–1576), karalienės Bonos muzikas, juk jis buvo užsienietis, vietinės kalbos nemokėjo, kokius pamokslus jis galėjęs sakyti? Lygiai tą patį, Homolickio nuomone, galima pasakyti apie kanauninką Valentiną (Pilznietį, Walenty *vel* Valentinus a Pilzno, 1535–1556); tiesa, jis prisipažįsta nesąs tikras, ar šis Valentinus mokėjęs lietuviškai. Iš tiesų Homolickis pateikia įdomių faktų, kaip įvairiais keliais veikdamas, de Pessentis skundė pilininką, mainėsi sklypais su vaivadiene Ona, išgavo iš Žygimanto Augusto privilegiją, apsaugančią jo namą Šv. Jono gatvėje nuo svečių priėmimo prievolės. Sekdamas de Pessenti'o veiklos pėdsakais, Homolickis matė, kad šis buvo Vytauto altoriaus altarista ir nurodė, kad kai tik įvyko 1559 m. Žygimanto Augusto ir vyskupo Protasevičiaus privilegijų kapitulai patvirtinimas ir Vytauto bei Šv. Kryžiaus altarijų pajamos buvo paskirtos dviem katedros pamokslininkams, italas birželio 30 d. buvo priverstas perduoti kapitulai visas jam iki tol priklausiusias Vytauto altoriaus privilegijas (ir, matyt, beneficijas). Jis atnešė į katedrą tuos raštus ir perdavė juos suvyniotus drobiniame maišelyje. Nuo tada kapitula buvo vienintelė ir visateisė Vytauto ir Šv. Kryžiaus altarijų pajamų skirstytoja.

pergamentą, išduotą 1561-02-21, saugomą LMAVB RS, f. 6, b. 221 (žr. Rimantas Jasas, *Pergamentų katalogas*, Nr. 557, p. 228), kuriuo vyskupas Protasevičius transumuoja Žygimanto Augusto pavedimus kapitulai.

⁵¹ *Wypisy z akt kapituly wileńskieij. Sumarjusz kanonika Ksawerogo Bohusza (1501–1783)*, in: LMAVB RS, f. 43, b. 280, l. 2v; Jan Kurczewski, *Kościół zamkowy*, t. 3, p. 49.

Homolickis žavėjosi vyskupo Protasevičiaus veikla ir jo pasiryžimu tobulinti tikinčiųjų papročius. Perduodamas kapitulai teisę naudotis Borodičių pajamomis kartu su Šv. Kryžiaus altoriaus patronažo teise (*ius patronatus et collationis*), Protasevičius leido kapitulai pačiai spręsti, kas perims pamokslininko pareigas, bet, jo nuomone, tai turįs būti labai gerai išsilavinęs, turintis mokslinį laipsnį, išmanęs teologinius mokslus, nepriekaištingos reputacijos žmogus. Kapitula turėjo kasmet skirti 40 kapų lietuviškų grašių pamokslininkui, 8 kapas apšvietimui, pasirūpinti liturginiais rūbais ir visais reikmenimis, o fundatoriui mirus, keturis kartus per metus laikyti šv. Mišias už jo sielą tik prie šio altoriaus. Rytinės pamaldos už mirusiuosius taip pat turėsiančios čia vykti, o kiekvieną penktadienį meldžiamasi Viešpaties Kryžiui su ilgesniais skaitiniais iš visų keturių Evangelijos knygų apie Jėzaus kančias. 1575 m. spalio 28 d. papildydamas pamokslininko išlaidų sąrašą vyskupas užrašė iš Onos Radvilaitės Kiškienės-Sadovskienės įsigytą mūrnamį Pilies gatvėje, nuo tol ilgą laiką vadintą *Kamienica kaznodziejska* (Pamokslininko namas, dabar – Pilies g. 8 / Bernardinų g. 1). Dalis pajamų iš šio namo nuomos turėjo atitekti Šv. Kryžiaus altoriaus apšvietimui, virš kurio ant trijų geležinių grandinių buvo pakabintas didžiulis sietynas – toks sunkus, kad kėlė grėsmę katedros skliautams, todėl 1589 m. teko jį nuimti. Aprūpindamas Vilniaus jėzuitų kolegijos studentus bendrabučiu (vadintu *Bursa Waleriańska*), įkurtu kitoje to paties mūrnamio dalyje, vyskupas paliko jiems įpareigojimą kiekvieną pasninko savaitę giedoti pamaldų prie Šv. Kryžiaus altoriaus metu⁵². Praėjus aštuoneriems metams po vyskupo mirties, kapitula pastarąjį jo prašymą stengėsi vykdyti ypač uoliai ir dar netgi jį išplėtė, nustatydamas, kad nepasiturintys jėzuitų kolegijos studentai, gyvenantys Valerijono bendrabutyje ir remiami iš paskirtos dotacijos, turi švenčių dienomis dalyvauti pamaldose, asistuoti procesijose, giedoti, o jei-gu jėzuitai tam prieštarautų, kapitula galinti dalį pajamų perkelti katedros mokyklos paramai ir ten padidinti moksleivių skaičių. Deklaravusi šią nutartį, kapitula pasiuntė du atstovus tartis su jėzuitais⁵³.

Matome, kad vyskupas Protasevičius liturginiam giedojimui skyrė didžiulį dėmesį. Jis suprato, kad giesmių tekstus išmokti arba kartoti giedant gali tik išsilavinę, skaityti mokantys jaunuoliai. 1557 m. spalio 13 d. jis

⁵² Vyskupo Valerijono Protasevičiaus fundacinis raštas Jėzuitų kolegijos studentų bendrabučiu, in: Michał Baliński, *Historia miasta Wilna*, Wilno: druk Antoniego Marciniowskiego, 1837, p. 254–263 (originalo tekstas ir vertimas į lenkų kalbą).

⁵³ *Wypisy z akt kapituły wileńskieij. Sumarjusz kanonika Ksawerego Bohusza (1501–1783)*, in: LMAVB RS, f. 43, b. 280, l. 7.

atnaujino giedotines šv. Mišias didžiojo kunigaikščio Vytauto mirties metinėms (*Missa quotidiana olim Vytholdi Magni ducis Lithuanie, Requiem dicta*). Vilniaus katedros lobyne išliko choro vadovo – kantorius lazda (vadinta stipula arba nendre) su fundacine vyskupo Protasevičiaus inskripcija „VALERIANVS+D+G+E+VIL+RENOVAVIT“, jo herbu ir data „ANNO DOM 1563“⁵⁴. Nors lazda atrodo gana archaiškai ir jos stilistiniai bruožai artimi vėlyvųjų Viduramžių sidabro dirbiniams, vis dėlto matome, kad įrašą joje reikia suprasti vienareikšmiškai: atnaujinęs šv. Mišias už didžiojo kunigaikščio Vytauto sielą, Protasevičius aprūpino katedros bažnytinio choro vadovą išpūdingoms ceremonijoms tinkančiu reikmeniu.

Katedros kanauninkų ir pamokslininkų intrigos. Altorių ir altarijų supainiojimas. Taigi Homolickis tvirtino, kad karališkojo pamokslininko pareigybė buvo sukurta ne Šv. Kryžiaus altoriui, o Vytautiniam Dievo Kūno altoriui. Šio pamokslininko pareigas nustatė ne Vytautas, o karalius ir didysis kunigaikštis Žygimantas Augustas (žr. minėtą 1558 m. raštą, išn. 46). Nes, argumentavo Homolickis, jeigu šią pareigybę būtų nustatęs didysis kunigaikštis Vytautas ir ji būtų buvusi susieta su altarijos beneficijomis – tai argi didysis kunigaikštis Aleksandras Jogailaitis būtų galėjęs 1499 m. patvirtindamas Vytauto altoriui privilegiją tai nutylėti? Kaip minėjome, Homolickis manė, kad ši privilegija buvo duota būtent Vytauto įkurtai Šv. Mykolo arkangelo altarijai. Homolickis keletą kartų grįžo prie minties, kad jeigu didysis kunigaikštis Aleksandras 1499 m. privilegijoje būtų kalbėjęs apie Šv. Kryžiaus altorių ir altariją, ir jeigu pamokslininko pareigybė šiam altoriui jau būtų buvusi Vytauto įkurta – tai argi būtų buvę galima nutylėti, kad Vytautas tokią pareigybę jau seniau aprūpino?

Kada iš tikrųjų įvyko altorių ir altarijų supainiojimas? Homolickis atkakliai ieškojo atsakymo į šį klausimą. Jis buvo įsitikinęs, kad atstačius katedrą po 1530 m. gaisro ir ją padidinus, šiaurinės navos rytiniame gale buvo pastatytas Dievo Kūno altorius, į kurį vyskupas Protasevičius perkėlė Švč. Sakramentą. Prie jo buvo pastatytas marmurinis Vytauto antkapis, kurį buvo užsakiusi dar karalienė Bona. Altorius imtas vadinti Vytautiniu, o XVI ir XVII a. valdovai iš naujo tvirtino jo privilegijas. Antai karalius Steponas Batoras 1581 m. atleido aštuonis Vytauto altarijos namus Vilniuje nuo

⁵⁴ Birutė Rūta Vitkauskienė, „Laska kantorska (kat. 8)“, in: *Skarbiec katedry wileńskieij*, pod redakcją Anna Saratowicz-Dudyńska, Dariusz Nowacki, Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie, 2008, p. 123–124, il. Dabar lazda saugoma Bažnytinio paveldo muziejuje.

svečių apgyvendinimo prievolės, kuri tais laikais buvusi labai sunki našta miestiečiams. Homolickis pacitavo šią privilegiją ir pastebėjo, kad jos tekste nurodoma, jog Vytautas fundavo Dievo Kūno altorių – o tai juk netiesa! Šv. Mykolo arkangelo altorius po 1530 m. nebebuvo atstatytas, o jo altarijai priskirtos pajamos buvo perkeltos Dievo Kūno altoriui. Taigi dingus regimiems Vytauto fundacijos perstatytoje katedroje ženklams, pasikeitus šventovės vidaus erdvei, iškilus naujiems, renesansinio stiliaus altoriams ir pasikeitus jų titulams, iš žmonių atminties buvo ištrintas prieš 150 metų įvykęs faktas – Vytauto fundacija Šv. Mykolo arkangelo altoriui (beje, aštuoni namai Vilniuje Vytauto 1430 m. fundacijos tekste neminimi, – B. R. V.). Naujasis Dievo Kūno altorius buvo toks svarbus, kad karalius ir didysis kunigaikštis Zigmantas Vaza 1589 m. vėl patvirtino jo privilegijas minėdamas, jog Vytautas jam užrašė aštuonis namus Vilniuje.

Homolickis prisipažino, kad skaitydamas kapitulos dokumentus, kuriuose jau XVI a. įvyko ši painiava, ir pats suklydo Šv. Kryžiaus altorių priskirdamas Vytauto fundacijai. Jis pabrėžė, kad Šv. Kryžiaus altorius po 1610 m. gaisro buvo atstatytas, nes galbūt nestipriai nukentėjo. O Vytautinis Dievo Kūno altorius atstatytas nebuvo. Prie Šv. Kryžiaus altoriaus beneficijų buvo priskirti abu katedros pamokslininkai – karališkasis, įsteigtas Žygimanto Augusto, ir vyskupiškasis, įsteigtas vyskupo Protasevičiaus. Jų aprūpinimą tvarkė kapitula. Taigi, darė išvadą Homolickis, patys vizitatoriai, kanauninkai ir raštininkai sukūrė šią painiavą. Jis tvirtino, kad pati teisingiausia vizitacija buvo dekanı Mikalojaus Decijaus, įvykdyta 1598 m. Joje minimas Vytauto Dievo Kūno altorius, vadinamas „Mažuoju“, ir Didysis katedros altorius, stovėjęs prie pat rytinės presbiterijos sienos, o apie Šv. Kryžiaus altorių tepasakyta tiek, kad jį aprūpino vyskupas Protasevičius.

Homolickis rašė, kad reikia nepamiršti dar vienos aplinkybės, kodėl Šv. Kryžiaus altorius, pastatytas katedros viduryje, buvo toks svarbus ir tapo Vytautiniu. Nes jam buvo skirtos Aleksandro Jogailaičio sekretoriaus Erazmo Cioleko iš Romos atvežtos relikvijos ir įkurta Dešimties tūkstančių kankinių altarija. Taip Šv. Kryžiaus altorius buvo susietas su karališka ir popiežiškąja fundacija. Kankinių kapavietės simbolinis susaistymas su gyvybę teikiančiu Viešpaties Kryžiumi sustiprino altoriaus reikšmę. Bet ir relikvijų atsiradimo faktas, nurodo Homolickis, po 1610 m. gaisro nesumažino painiavos. Viskas rėmėsi į išmokų skirstymą, kartu su kuriuo pereidavęs ir pavadinimas. Antai 1639 ir 1643 m. Vytautiniam Dešimties tūkstančių kankinių altoriui (šioje vietoje autorius pabrėžia savo nuostabą) buvo kasmet skiriamos 4 kapos lietuviškų grašių (apie šias išmokas žr. toliau).

Dviejų pamokslininkų katedroje atsiradimas ir aprūpinimas pajamomis, Homolickio nuomone, įnešė daug painiavos. Jis atkreipė dėmesį, kad nei pirmieji keturi Vilniaus vyskupai, nei „Žnin“ herbo Motiejus (Vilnietis, anksčiau istoriografijoje vadintas Trakiškiu, 1417–1453) neturėjo poreikio skirti katedros pamokslininko (*concionator ordinarius*), nes bendruomenei, ką tik priėmusiai krikščionybę, daug svarbesni buvo uolūs, lietuvių kalbą mokantys katechetai, o ne iškalba garsėjantys pamokslininkai. Šią savo argumentaciją jis paremia faktais iš vyskupo Jono iš didžiųjų kunigaikščių ir dominikonų, ėjusių katedroje pamokslininkų pareigas, konflikto. Gavę paramą iš didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio, dominikonai laisva valia kiekvieną sekmadienį ir šventinėmis dienomis Evangelijos žodžiui skelbti siųsdavę į katedrą vieną iš savo ordino brolių, ir ne bet ką, o teologijos daktaro laipsnį turinčius. Ir štai 1525 m. ima sklisti skundai, kad dominikonai šios paslaugos nebeteikia. Kanauninkas Stanislovas Dambrovka (Stanisław Dąbrowka) stengdamasis pagelbėti 1530 m. užrašė kapitulai savo paties lėšomis Bernardinų gatvėje pasistatydintą namą su sąlyga, kad iš mūrnamos nuomos pajamų kasmet bus mokamos 4 kapos lietuviškų grašių pamokslininko išlaikymui. Dar didesnių sunkumų su pamokslininkais, dėsto toliau Homolickis, patyrė vyskupas Povilas Alšėniškis. Nepavykus su dominikonais susitarti nei pateikus skundą Apaštališkajam Sostui, nei popiežiui Julijui III atsiuntus griežtą įpareigojimą (1552 m. lapkričio 4 d. Apaštališkoji brevė), o kapitulai nesutikus iš savo lėšų išlaikyti katedros pamokslininko, vyskupas Alšėniškis 1554 m. skirdamas pamokslininku teologijos daktarą kunigą Martyną Kureką (Marcin Kurek) įsteigė jam tryliktąją kanoniją, aprūpindamas ją iš savo vyskupiškųjų, vadinamųjų stalo valdų ir kapitulos pajamų. Tačiau Kurekas nebuvo *canonicus de mensa episcopali*, užimaš paskutinę vietą kapitulos stalėse ir negaunaš jokių refekcijų bei mūrnamos mieste. Tuo tarpu kapitula, tęsdama dar 1536 m. prasidėjusias intrigas prieš vyskupą Alšėniškį, esą jis nesilaikęs duoto žodžio ir nepradėjęs žadėto katedros atstatymo iš bažnytinių valdų gaunamų pajamų (nes didžiausias lėšas buvo išnaudojęs savo dvariškiams ir giminėms paremti), ėmė priekaištauti dėl Kureko paskyrimo pamokslininku. Jis negalįs eiti šių pareigų, nes jo balsas nemalonus, kimus ir džeržgiantis. Dar daugiau, kai vyskupas nori nepaprastąjį (*nadzwyczajny*) kanauninką ir pamokslininką Kureką pakviesti į kapitulos posėdį, visi dvylika kanauninkų pareiškia, kad kartu su juo neposėdžiaus ir kapitulai paskirtomis pajamomis nesidalins. Esą be Šv. Sosto žinios jokia nauja kanonija negali būti įsteigta. Už tokį elgesį vyskupas nubaudė du kanauninkus – Baltramiejų

iš Kauno (Kaunietį, 1528–1559/1560) ir Vaitiekių Narbutą (Albertas Narbutas, 1541–1560), bet kapitula mūru stojo juos ginti, grasindama dėl vyskupo vykdomos priespaudos kreiptis į Gniezno arkivyskupą ir Lenkijos primą Mikalojų Dzežgovskį (Mikołaj Dzierzgowski)⁵⁵. Ši nesantaika būtų nežinia kokią temperatūrą pasiekusi, tačiau vyskupas Povilas Alšėniškis 1555 m. rugsėjo 4 d. mirė. Panašių problemų santykiuose su kapitula turėjęs ir vyskupas Jonas iš didžiųjų kunigaikščių.

Šioje teksto vietoje Homolickis apibendrina: tokių barnių tarp vyskupų ir kapitulos dėl pamokslininko pareigų nebūtų kilę, jei pats didysis kunigaikštis Vytautas dar savo laiku būtų įsteigęs tokią pareigybę prie savo altarijos, kuriai buvo paskirtos 20 kapų lietuviškų grašių pajamos, gaunamos iš aštuonių namų Vilniuje⁵⁶. Tad visos šios istorijos, rašo jis, rodo tik vieną: vyskupas Protasevičius, paskirdamas Borodzičių pajamas vyskupiškojo pamokslininko išlaikymui, norėjo patenkinti katedroje pribrendusį kompetentingo pamokslininko poreikį, o karalius ir didysis kunigaikštis Žygimantas Augustas, sekdamas jo pavyzdžiu (arba jo paskatintas) įsteigė karališkąjį pamokslininką prie Vytauto altarijos. Nuo tada kapitula, tapusi vienintele Vytauto (Dievo Kūno) altarijos valdytoja, perėmė jos pajamas, dalį skirdama katedros karališkajam pamokslininkui, dar vadinamam Vytautiniu. Ši tvarka tęsėsi ir po 1610 m. gaisro, nors Dievo Kūno altorius katedroje atstatytas nebuvo.

Įdomus paradoksas, kurį pastebėjo Homolickis: nors Šv. Kryžiaus altarija buvo aprūpinta, o altoriaus zakristija – viena turtingiausių, 1594 m. Apaštališkojo Sosto nuncijaus Germaniko Malaspino pas karalių Zigmantą Vazą pasiūstas vizituoti vakuojančios Vilniaus vyskupijos Aleksandras Komulėjus (Alexander Comuleus) priekaištavo kapitulai, esą nepakankamai rūpinasi vyskupo Protasevičiaus pastatytu altoriumi, jo liturginiais reikmenimis (*apparamenta*) ir nurodė išlaikyti gerą altoriaus būklę⁵⁷. Iš kai

⁵⁵ Plačiau apie kanaaninką Martyną Kureką žr. Vytautas Ališauskas, Tomasz Jaszczolt, Liudas Jovaiša, Mindaugas Paknys, *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a.*, (ser. *Bažnyčios istorijos studijos*, 2), Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2009, p. 216, poz. 1322.

⁵⁶ Šioje vietoje Homolickio mintis vėl nevisiškai aiški. Juk didysis kunigaikštis Vytautas 1430 m. privilegijoje Šv. Mykolo arkangelo altoriaus altaristai tik paskiria 20 kapų lietuviškų grašių kasmetinę algą; žr. *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, t. 1, zes. 1 (1387–1468), Nr. 109, p. 135: „...capellano vero seu altariste sive rectori pro tempore altaris sancti Michaelis archangeli siti penes sepulcrum consortis nostre Annę defuncte, ubi et nostri sepulchrum corporis eligimus, idem dominus episcopus et quilibet successor suus pro tempore suo quolibet anno viginti sexagenas...“

⁵⁷ Plačiau apie Aleksandro Komulėjaus vizitaciją žr. Birutė Rūta Vitkauskienė, „Inwentarz katedry wileńskiej z roku 1598“, p. 76–78.

kurių Homolickio rankraštyje pateiktų epizodų matyti, kad dviejų katedros pamokslininkų – karališkojo ir vyskupiškojo – išlaikymas iš Dievo Kūno ir Šv. Kryžiaus altarijoms priskirtų beneficijų nuolat susidurdavo su trukdžiais ir nepritekliais. Skaitydamas kapitulos dokumentus Homolickis stengėsi atsekti, kaip įvairiuose užrašymuose Vytauto altorius ir altarija buvo įvardijami, kaip šie titulai klajojo, o pajamos vis menko. Antai vyskupu tapęs Benediktas Vaina 1600 m. rugpjūčio 28 d. nurodė Vilniaus pilininkui kasmet mokėti šviesios atminties didžiojo kunigaikščio Vytauto įsteigtam Dievo Kūno altoriui (nors iš tiesų Vytautas niekada tokio altoriaus neįsteigė) ir prie jo priskirtam katedros pamokslininkui 18 kapų lietuviškų grašių iš karališkojo malūno pajamų (šis įsakas buvo pakartotas 1613 m. liepos 13 d., jį pasirašė Zigmantas Vaza). Homolickis stebėjosi, kad ši išmoka po truputį mažėdama vis tik truko ilgai, nes net ir po to, kai karališkojo malūno pajamos buvo perduotos Šv. Kazimiero koplyčiai, kasmet karališkajam pamokslininkui tebemokėta po 30 auksinų.

Homolickis keliose teksto vietose pastebėjo, kad kapitulos dokumentai, nušviečiantys jo nagrinėjamą temą, yra nepilni. Nuolat keldamas klausimą – kada gi įvyko Vytauto (arba Dievo Kūno) ir Šv. Kryžiaus altarijų pirmasis supainiojimas ar net suplakimas į vieną – jis priėjo išvados, kad tai galėjo atsitikti neužilgo po vyskupo Protasevičiaus mirties, XVI a. paskutiniame ketvirtyje. Tai matyti iš minėtos 1581 m. karaliaus Stepono Batoro išduotos privilegijos teksto (kad didysis kunigaikštis Vytautas fundavo Dievo Kūno altorių, ir aštuoniems Vytautinei altarijai priskirtiems namams mieste suteikiama teisė nepriimti svečių), kurio formuluotę pakartojo karaliaus Zigmanto Vazos 1589 m. išduotas dokumentas. Tai reiškė, kad šie valdovai Dievo Kūno altorių pripažino esant Vytauto įsteigtu, nebekreipdami dėmesio į tikrąją Vytauto duočių istoriją. Po 1610 m. gaisro, kai kapitula savo rankose jau buvo sutelkusi abiejų altorių – Dievo Kūno ir Šv. Kryžiaus – fondacijas ir pajamas, ir jos valioje buvo karališkojo bei vyskupiškojo pamokslininkų skyrimas, katedroje pasilikus tik vienam – centrinės navos viduryje pastatytam Šv. Kryžiaus altoriui abu pamokslininkai prie jo savo pareigas turėjo atlikti. Būta tokių atvejų, rašo Homolickis, kai dėl kažkokių aplinkybių skirtingų pamokslininkų pareigos būdavo pavedamos vienam asmeniui. Jis pacitavo nuorodas iš kapitulos dokumentų, pavyzdžiui, iš 1598 m. dekanų Decijaus vizitacijos (l. 90), kur kalbama apie vieną „pilies pamokslininką“, bei iš 1629 m. balandžio 9 d. ir 1652 m. gegužės 4 d. kapitulos posėdžių protokolų, kur minimas *Concionatum ordinaria*, nepriduriant *regia ar episcopalis*. Abiem atvejais – 1629 m. balandžio 9 d. ir 1652 m. gegu-

žės 4 d. – abiejų pamokslininkų pareigas ėjęs vienas asmuo, vadinamas Vilniaus pilies pamokslininku (*kaznodzieja zamkowy wileński*).

Dar daugiau painiavos atsirado po karo su Maskva: 1666 m., kai daugybė namų Vilniuje teberiogsojo sudeginti, katedros karališkasis pamokslininkas Kristupas Giševskis (Krzysztof Giszewski), kartu ėjęs ir kapitulos notaro pareigas, spalio 8 d. kreipėsi į vyskupą nominatą Aleksandrą Sapiegą prašydamas, kad Šv. Kryžiaus altarijai katedros viduryje, kurią šviesios atminties Vytautas karališkajam pamokslininkui buvo paskyręs, o didysis kunigaikštis Aleksandras Jogailaitis jo privilegijas patvirtino, būtų iš vyskupo dvaro išmokama kasmet po 50 lenkiškų auksinų, o Vilniaus tijūnui ir pilininkui būtų priminta, kad iš pilies pajamų turi mokėti tam tikrą ordinariją (cituojama iš kapitulos aktų 1666 m. spalio 8 d. protokolo, l. 84)⁵⁸. Homolickis stebėjosi, kad, karaliaujant Jonui Sobieskiui, kapitula, 1678 m. gegužės 25 d. ketindama atstatyti Šv. Kryžiaus altorių katedros viduryje, vadino jį Vytautiniu, laikydama didžiojo kunigaikščio Vytauto fundacija (*fundatum*), nė karto neprisiminusi, kad šį altorių atkūrė, pastatė ir gausiai aprūpino vyskupas Protasevičius⁵⁹. Istorikas dar kartą apgailestavo, kad tokie kapitulos dokumentai ir jį kažkada suklaidino, pateikdamas nuorodą į savo prieš dvidešimt metų paskelbtą straipsnį⁶⁰. Bet ir rašydamas šias mintis jis liko įsitikinęs, kad XVII a. prie Šv. Kryžiaus altoriaus buvo priskirta sena Dešimties tūkstančių riterių kankinių altarija, vadinta karališkąja. Šį klausimą Homolickis aiškino taip: 1503 m. karalius ir didysis kunigaikštis Aleksandras Jogailaitis paliepė mokėti 4 kapas lietuviškų grašių iš didžiojo kunigaikščio izdo altarijai, laikančiam šv. Mišias už tais metais mirusio karališkojo arklidininko Lukošiaus sielą (cituojama Lietuvos Metrika, Lib. Nr. 213, l. 28; Motiejaus Dogelio išrašai, l. 317)⁶¹. Kiek vėliau, 1511 m. Žygimantas Senasis dovanojo vėliavininkui Mikalojui Jundzilui (arba Jundzilovičiui, Mikołaj Jundziłł) dvi karčiamas Dubičiuose ir kaimelį Sopončiuose

⁵⁸ Šio posėdžio protokolą sutrumpintai perrašė Kurczewski; žr. Jan Kurczewski, *Kościół zamkowy*, t. 3, p. 183.

⁵⁹ 1678 m. gegužės 25 d. ir spalio 10 d. protokolas; labai sutrumpintą žr. Jan Kurczewski, *Kościół zamkowy*, t. 3, p. 230.

⁶⁰ Michał Homolicki, „Katedra Wileńska (odnowa kaplicy Św. Kazimierza, z historycznymi o dawnym jej stanie wiadomościami)“, in: *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe. Poczet nowy drugi*, Wilno, 1840, t. 13, p. 115: „Nota (C). Wiadomość o ołtarzu ś. Krzyża, albo świętych dziesięciu tysięcy rycerzy, w dawnym kościele katedralnym wileńskim“.

⁶¹ Dokumentas publikuotas: *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, t. 1, zes. 3 (1501–1507, uzupełn. 1394–1500), p. 641, Nr. 546 (1503-05-16).

(*Sopuncze* – toks vietovardis nerastas), įpareigodamas jį ir jo palikuonis kasmet mokėti Vilniaus katedrai 6 kapas kunigui, kas savaitę laikysiančiam šv. Mišias už Žygimanto nuodėmingą sielą (cituojama ta pati Lietuvos Metrikos knyga, l. 30; Motiejaus Dogelio išrašai, l. 320). Iš abiejų monarchų duočių išaugo nedidelė altarija, turinti dešimtį kapų metinių pajamų, kurią finansiškai parėmė kanauninkas Vaitiekus Plocharskis (Wojciech Plocharski), paskirdamas procentus nuo 120 kapų lietuviškų grašių sumos. Iš šių lėšų nuo 1639 iki 1643 m. kasmet po 4 kapas gavo Vytautinės Dešimties tūkstančių riterių kankinių altarijos altarista. Kodėl, klausė Homolickis, šis altorius vadinamas Vytautiniu? Neaptikęs jokių didžiojo kunigaikščio Vytauto užrašymų nei Šv. Kryžiaus, nei kankinių altoriams, Homolickis atkreipė dėmesį, kad kai kada net iki dešimties altarijų būdavo priskiriama vienam altoriui. Taip atsitikdavę su senomis XV ir XVI a. duotimis, pavyzdžiui, 1598 m. dekanas Decijus katedros vizitacijoje nurodė, kad prie Šv. Kryžiaus altoriaus buvo priskirtos dvi seniai dingusių altorių duotys – Lietuvos didžiojo maršalo Rumbaudo Valimantaičio (*Rumboltowska*) ir Karališkoji, iš minėtų Aleksandro Jogailaičio ir Žygimanto Senojo donacijų. 1712 m. kunigas Makovskis, tuometinis katedros pamokslininkas, kapitulos posėdžio metu skundėsi, esą turįs vienas atlikti trijų pamokslininkų pareigas (cituojamas kapitulos 1712 m. spalio 21 d. protokolai, l. 49)⁶².

Baigdamas savo pastabas dėl pamokslininkų problemų Homolickis atkreipė dėmesį į „jauniausiajam“ kanauninkui (vėliausiai priimtam į kapitulą) paskiriamas kapitulos pamokslininko pareigas. Jo nuomone, šias pareigas 1550 m. vasario 19 d. inicijavo Žygimantas Augustas, galbūt paskatintas vyskupo Povilo Alšėniškio⁶³. Taigi greta abiejų pagrindinių pamokslininkų – karališkojo ir vyskupiškojo arba kapitulos teologų – jausias kapitulos narys turėjo sakyti pamokslus kas trečią savaitę ir švenčių dienomis tol, kol jo vietą užims vėl naujai priimtas kanauninkas, o jis pakils laipteliu aukščiau. Homolickis rado net keturis tokią tvarką liudijančius paminėjimus kapitulos aktuose⁶⁴, nurodydamas, kad tokių faktų yra ir dau-

⁶² Sutrumpintą dokumento atpasakojimą žr. Jan Kurczewski, *Kościół zamkowy*, t. 3, p. 287.

⁶³ Dokumento šaltinis nenurodytas. Kurczewskis kapitulos protokolų nuorašuose pažymėjo, kad tarp 1546 m. gegužės ir 1550 m. spalio rašyti dokumentai neišliko; žr. Jan Kurczewski, *Kościół zamkowy*, t. 3, p. 39.

⁶⁴ 1565-05-10, l. 134; 1587-02-06, l. 53; 1670-10-09, l. 106; 1685-10-19 (arba 29), l. 200. Iš šių įrašų pas Kurczewskį pavyko rasti tik vieną: Jan Kurczewski, *Kościół zamkowy*, t. 3, p. 255. Iš santraukos sužinome, kad 1685 m. spalio 19 d. posėdyje buvo nutarta, jog naujai priimtas kanauninkas Jonas Skarbekas pamokslauti negali, todėl šios pareigos patikėtos teologui Petruui Bogdanovičiui.

giau. Antai 1666 m. kapitula griežtai nurodė kiekvienam naujai į kapitulą priimtam asmeniui eiti kapitulės pamokslininko pareigas⁶⁵. Būta atvejų, kai vyresnieji pamokslininkai kaltindavo naują kanauninką aplaidumu ar apskritai nenoru imtis sudėtingų pareigų (cituojami posėdžių protokolai: 1596 m. liepos 5 d., l. 273; liepos 12 d., l. 274–275; rugsėjo 13 d., l. 277⁶⁶; 1665 m. spalio 9 d., l. 58).

Galima numanyti, kaip linguodamas galva Homolickis rašė paskutinės šio teksto pastraipas apie tai, kad jam nepavyko nustatyti, nuo kada jauniausieji pamokslininkai pradėjo išsipirkti, vengdami šių pareigų. Pasi-taikydavę, kad jiems privalomas 100 auksinų kasmetines įmokas pasidalin-davo du vyresnieji. Ši praktika baigėsi 1770 m. spalio 14 d.⁶⁷, kai jauniausias kanauninkas buvo atleistas nuo įmokos, nes šiuos pinigus buvo paskirta sumokėti vyskupo Protasevičiaus dovanotą mūrnamį (dabar Pilies g. 8), vadinamą Pamokslininko namu, nuomojančiam kanauninkui. Šį faktą Ho-molickis aptiko prelado Bohušo išrašuose iš kapitulės posėdžių protokolų⁶⁸.

Homolickis plačiau nebepakomentavo 1770 m. įvykių Vilniaus katedro-je. Šioje rankraščio vietoje jaučiamas autoriaus, lėtai ir sunkiai atskleidusio kapitulės dokumentuose slypinčią tikrąją Šv. Kryžiaus altoriaus istoriją, nuovargis. O Bohušo nurašytame tų metų spalio 13 ir 14 d. posėdžio proto-kole yra įdomios informacijos, apibendrinančios ir savotiškai ją užbaigian-čios. Po 1769 m. rugsėjo 2 d. audros nuvirtus katedros bokštui ir sugriuvus Švč. Mergelės Marijos Vardo koplyčiai, kapitula vėl grįžo prie senųjų įsipar-eigojimų klausimų. Spalio 13 d. posėdžio protokole prisiminta vyskupo Protasevičiaus Šv. Kryžiaus altoriaus fundacija ir kokios pajamos jai buvo priskirtos, nes, kaip nurodoma, panaikinus altorių katedros viduryje, ši al-tarija buvo perkelta į Švč. Mergelės Marijos vardo koplyčią. Bohušas rašo, kad valant koplyčią nuo griuvenų, avarijos metu pražudžiusių šešis asmenis, buvo surastas beveik nepažeistas Švč. Mergelės Marijos ant lentų tapytas pa-veikslas ir Šv. Kryžiaus altorius. Šis faktas iš karto buvo palaikytas stebuk-lingu. Posėdžio protokole rašoma, kad išlikęs Šv. Kryžiaus medinis altorius ir Nukryžiuotasis buvo perkelti į Manvydų koplyčią⁶⁹, kurioje nuo tol prie

⁶⁵ Žr. Jan Kurczewski, *Kościół zamkowy*, t. 3, p. 183 (1666-10-08 protokolas, l. 87).

⁶⁶ Jan Kurczewski, *Kościół zamkowy*, t. 3, p. 81.

⁶⁷ Šio dokumento pas Kurczewskį nėra.

⁶⁸ *Wypisy z akt kapituły wileńskiejs. Sumarjusz kanonika Ksawerego Bohusza (1501–1783)*, in: *LMAVB RS*, f. 43, b. 280, l. 41v–42.

⁶⁹ Reikėtų atskiros tyrimo, kuri iš pietinėje katedros pusėje buvusių koplyčių tais metais turėjo šį titulą.

šio altoriaus vyskupo Protasevičiaus įsteigtas pamokslininkas turįs eiti pareigas, gauti fundatoriaus paskirtas pajamas, o Valerijono bendrabučio (arba bursos) mokiniai privalą šias pamaldas lankyti. Pagirtinas pasiryžimas bent iš dalies atstatyti garsiąją XVI a. antros pusės fundaciją! Bet jis truko neilgai.

Kaip žinia, po paskutiniosios Vilniaus katedros rekonstrukcijos, kurią įvykdė vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis, pasitelkęs architektą Lauryną Gucevičių, šių seniausių katedros liturginio gyvenimo relikvų – Šv. Kryžiaus altoriaus ir Nukryžiuotojo skulptūros – nebeliko nė ženklo.

Apžvelgęs sudėtingas Vilniaus katedros pamokslininkų istorijos peripetijas, į XVIII a. išblėsusį dvasininkų pasiryžimą skleisti Dievo žodį žmonėms Homolickis gilintis nebenorėjo.

Išvados. Neketinu parašyti šios klampios istorijos išvadų už Mykolą Homolickį. Jo tekste jokių išvadų Šv. Kryžiaus altoriaus klausimu nėra. Bet kai kurios įžvalgos peršasi savaime. Homolickio tikslas buvo ištaisyti savo ankstesniuose straipsniuose paskelbtas klaidas, parašyti objektyvią seniai dingusių Vilniaus katedros altorių istoriją, nepaisant jos paraštėse išskylančio netvarkingo, kartais aplaidaus ir nesąžiningo kapitulos narių elgesio su įsipareigojimais, fundacijomis ir donaciniais dokumentais. Rašydamas šį tekstą jis nenuslėpė ir nepagražino manipuliacijų įvairiomis privilegijomis bei pavadinimų „prisegiojimo“ faktų, atskleidusių, kas vyko tarp kapitulos narių, besidalinant pajamas. Vis dėlto tebelieka neaiški Dešimties tūkstančių riterių kankinių altoriaus istorija. Iki galo neįtikina Homolickio svarstymai apie atskiro relikvijų altoriaus nebuvimą (bent jau iki 1530 m. gaisro).

Reikėtų didesnio tyrimo, norint suprasti, kas iš tiesų įvyko tarp Žygimanto Augusto ir vyskupo Valerijono Protasevičiaus, kodėl buvo įsteigtos dvi pamokslininko pareigybės, vėliau atnešusios daug painiaivos. Prie Šv. Kryžiaus altoriaus paskelbimo „Vytautiniu“ prisidėjo ir XVI a. viduryje įkurta minėta karališkojo pamokslininko pareigybė.

Propagandinis didžiojo kunigaikščio Vytauto – svarbiausio katedros fundatoriaus – įvaizdžio aspektas buvo neproporcingai išdidintas ir užgožė vėlesnes fundacijas. Bet kodėl „užmaršumas“ ištiko Vilniaus kapitulą, kad net vyskupo Protasevičiaus viena dosniausių XVI a. antros pusės donacijų po jo mirties buvo labai greitai pamiršta – sunku paaiškinti. Nors Homolickis niekur neleido sau tiesiogiai smerkti kanauninkų, pragaišinusių savo katedros istoriją, bet iš jo pusės jaučiamas nepritarimas jų veiksmams ir liūdesys, ypač teksto pabaigoje, kai susidūrė su išsipirkimo nuo pamokslininko pareigų atvejais.

MICHAŁ HOMOLICKI ON THE ALTAR OF THE HOLY
CROSS IN THE OLD CATHEDRAL OF VILNIUS

Summary

The article examines a manuscript by the historian Michał Homolicki (1791–1861), preserved in the Jagiellonian Library in Kraków, on the history of the altar of the Holy Cross in Vilnius Cathedral. Homolicki had intended to write a major historical study on Vilnius Cathedral, 'Fragment z historii kościoła Katedralnego Wileńskiego' (A Fragment of the History of Vilnius Cathedral), which he did not manage to finish, and parts of it remained in drafts. Since the author of this article published the history of the disappearance of this manuscript and its part devoted to Vytautas's altar in an earlier volume of *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis* (2022, Vol. 45), this text can be considered as a continuation of the work on Homolicki's manuscripts. In collecting data about the altar of the Holy Cross, the historian relied on the acts of the Vilnius Diocesan Chapter, the privileges issued, visitations, and the material collected by the priests Franciszek Ksawery Michał Bohusz and Maciej Dogiel. In the course of his research into the documents of the Cathedral Chapter, Homolicki noticed his own mistakes in previous publications (*Wizerunki i Roztrząsania Naukowe. Poczet nowy drugi*, Wilno, 1840, vol. 13, p. 110–123) and, in particular, the description 'Witoldowski' was used too frequently and erroneously. This practice eventually led to the actual founders being forgotten, as was the case with the main founder of the Altar of the Holy Cross, Bishop Valerijonas Protasevičius (Walerian Protasewicz) of Vilnius. Another part of the manuscript under consideration is devoted to the establishment of the office of royal and episcopal preachers, which is closely linked to the altar of the Holy Cross, as well as to the issues of their provision and functioning.